

Бондарчук П.М.

Релігійність населення України у 40–80-х роках XX ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2009. – 382 с.

Соціорелігійна історія є невід'ємною частиною соціальної історії України, дослідження з якої віднедавна стали широко популярними в українській історичній науці. Було написано сотні статей, опубліковано низку монографій, присвячених багатьом сторонам життя пересічних людей. Проте соціорелігійна проблематика періоду середини 1940–1980-х рр., основним об'єктом дослідження якої є віруючі, так і не отримала широкого поширення. Основна увага відповідних студій концентрувалася навколо державної політики у сфері релігії, взаємин держави і церкви, діяльності окремих церковних діячів.

На цьому тематичному фоні рецензована праця характеризується значною новизною та нетрадиційним підходом до висвітлення порушених у ній питань. Релігійність постає як духовне явище, що зазнає впливу багатьох чинників – відповідної політики радянської влади, внутріцерковного життя, народних традицій, міграційних процесів, науково-технічного прогресу, підвищення освітнього рівня населення, психологічних особливостей віруючих людей тощо. Для реалізації своїх наукових задумів автор використав синергетичний, міждисциплінарний, системний та інші підходи. Відтак монографія притаманний високий ступінь міждисциплінарності. Особливо це стосується поєднання історії з релігієзнавством, соціологією, психологією, етнографією (до чого закликали історики, зокрема, представники школи «Анналів»). Автора насамперед цікавили процеси і загальні явища (утім, у праці неодноразово висвітлюються особливості релігійної свідомості та поведінки окремих людей). У монографії порівнюються прояви релігійності населення України досліджуваного періоду (з паралелями в рані і пізні часи), а також рівень релігійності жителів інших республік СРСР, країн Європи та США.

Автор умовно поділяє досліджувану проблематику на три частини. У першому розділі висвітлюється релігійна політика радянської влади, взаємини держави і церкви, основні аспекти внутріцерковного життя. Тут же подано кількісний склад релігійних організацій. Порушено також доволі суттєву дискусійну проблему щодо факторів секуляризаційних процесів, які спостерігалися у цей період. Найкраще проаналізовано найбільш потужний із них – боротьба радянської влади з релігією, коли закриття більшості храмів різко звузило сферу релігійного життя. Належну увагу приділено міграційним процесам, зростанню освітнього рівня, базованого на матеріалістичних засадах світосприйняття. У монографії відображено кількісний склад віруючих, що належали до різних релігійних об'єднань, подано їх соціально-демографічні характеристики. Таким чином, у першому розділі поєднано аналіз факторів впливу на релігійність із розглядом особливостей суспільно-політичного і культурного простору, проаналізовано низку питань, що стосуються безпосередньо соціорелігійної проблематики (кількісні показники, соціально-демографічні характеристики громад віруючих, ступінь релігійності, державну політику тощо).

Наступний розділ присвячено висвітленню релігійних поглядів, уявлень, настроїв, почуттів віруючих, переживанню ними релігійного досвіду, власне всієї тієї психологічної сфери, що називається релігійною свідомістю або, інколи, релігійною ментальністю. Хоча на Заході дослідження з цієї проблематики практикуються вже доволі давно, у сучасній українській історичній науці вони лише шукають своє місце. Відтак можна стверджувати, що монографія П.Бондарчука належить до розряду піонерських праць. Авторіві вдалося відтворити релігійну свідомість віруючих, сприйняття ними віровчення, яке, до слова, нерідко трактувалося парафіанами не так, як його тлумачила офіційна церква. На це впливає і конкретний історичний період. Ще Л.Феєрбах стверджував, що кожна епоха по-своєму читає Біблію. Відтак особливості сприймання релігійного вчення у свідомості віруючих досліджуваного періоду дозволяють краще зрозуміти релігійність населення всієї радянської доби. Цей сюжет дослідження автор ілюструє не лише джерелами, до створення яких були причетні радянські чиновники від релігії (архівні документи, матеріали державних органів влади) чи фахівці з питань атеїзму (матеріали соціологічних досліджень), а й працями представників духівництва (публікації в «Журнале Московской патриархии», «Настольная книга священнослужителя» та ін.).

Важливе місце в монографії займає відстеження дохристиянських світоглядних елементів, які продовжують побутувати у віруваннях і традиціях українців, чітко простежуються у християнській обрядовості. Значну увагу присвячено аналізу проявів релігійних почуттів і настроїв, особливо есхатологічних. Із-поміж порушених автором нестандартних та практично недосліджених в українській історіографії тем привертає увагу розгляд переживань релігійного досвіду. На те, що ця проблема досі перебуває поза дослідницьким полем, впливає і той факт, що вітчизняна історична наука продовжує залишатися в полоні твердження «свідомість – продукт матерії». Водночас на Заході існують десятки відповідних монографічних досліджень. Зокрема, до цієї проблематики неодноразово зверталися американські науковці, досліджуючи релігійне життя тих чи інших народів. Слід зазначити, що у США вказана тематика зазнає суттєвого впливу релігійної антропології й окремих напрямів психології. Історичне релігієзнавство не лише постійно змінюється, розширюючи свою дослідницьку тематику, а й віднаходить усе нові форми вияву релігійності в людському житті. Порушення в монографії П.Бондарчука проблеми переживання релігійного досвіду дає надію, що на неї звернуть належну увагу й українські історики.

Доволі багато місця автор присвячує розгляду обрядової поведінки віруючих, що займає майже весь третій розділ. Особливо скрупульозно простежено відвідування ними храмів на великі релігійні свята та участь у богослужіннях. Проаналізовано також кількісний склад осіб, які сповідалися і причащалися. Автор, аналізуючи ті чи інші процеси та явища, часто вдається до критики використаних джерел. Насамперед це стосується висвітлення виконання обрядів життєвого циклу. П.Бондарчук дотримується думки, що чиновники, які займалися релігійними питаннями в окремих областях УРСР, свідомо занижували статистику хрещень, вінчань та відспівувань небіжчиків, щоб успішно прозвітувати про «боротьбу з релігійними пережитками». Водночас у монографії визнається той факт, що частина обрядів життєвого циклу не обліковувалася – звідси також доволі низькі цифри у звітах уповноважених органів влади. А у Галичині та Закарпатті, до того ж, частину з них виконувало оголошене поза законом греко-католицьке духовництво. У праці також порушене питання релігійних практик пересічних віруючих (індивідуальні молитви, дотримання постів, читання відповідної літератури), тобто, тих аспектів релігійного життя, що відображають справжню релігійність, адже відвідувати храми, брати участь у здійсненні обрядів життєвого циклу могли й невіруючі. Докладно висвітлене питання ролі паломництва, місіонерської роботи у житті віруючих, тобто, та тематика, яка практично є «білою плямою» в українській історіографії періоду другої половини 1940–1980-х рр.

Одночасно хотілося б звернути увагу автора на широкі можливості джерел усної історії при дослідженні соціорелігійної проблематики. На жаль, у монографії використовується лише невеликий набір етнографічно-фольклорних матеріалів, записаних П.Бондарчуком. Очевидно, у процесі дослідження варто було б залучити матеріали обласних державних архівів, які висвітлюють місцеву специфіку релігійності населення. Крім того, на наш погляд, доволі слабо проаналізовано мотивацію релігійних дій віруючих, якій присвячено лише кілька сторінок (с.284–287). Автор також не торкнувся проблеми заміщення у народній свідомості релігійної ідеології радянською. Із тексту монографії не завжди можна відстежити динаміку змін у здійсненні віруючими тих чи інших релігійних дій упродовж досліджуваного періоду (наприклад, підрозділ 3 розділу 3). Інколи спостерігається зловживання подачею однотипних прикладів, які стосуються обрядової поведінки віруючих (с.231–232 та ін.). У другому розділі відзначимо надмірне цитування відомих філософів, психологів, культурологів.

Загалом можна констатувати, що монографія П.Бондарчука становить собою завершену працю, яка є вагомим внеском у вивчення соціорелігійної проблематики. Вона представляє інтерес як для істориків, так і релігієзнавців, культурологів та представників інших наукових дисциплін. Це видання, яке не лише знайомить читачів з історичним минулим, але й спонукає людину відповісти (чи, принаймні, спробувати це зробити) на одвічні питання «хто я й для чого живу?», тобто містить вагомий екзистенційний потенціал, такий важливий для нинішнього українського суспільства, перед яким гостро стоїть питання вибору геополітичних і культурних орієнтацій.

Ю.Б.Смольніков (Київ)